

ردپای انگلیسی در باغ منظریه

درباره باغ سازی بیرجند و تداومش تا دوره پهلوی

هادی‌دقیق‌الممولادر سرزمین های خشک و کویری، چیزی که بیش از همه آرزوی می شود، سرسبزی و آب ودرخت و سایه و طراوتی است که این ترکیب به انسان می بخشد. در خراسان هم بسته به اقلیم خشک و کویری آن در عرض های جغرافیایی پایین تر، دست یافتن به فضاهای سبز سخت تر می شود. یا وجود این، انسان همیشه برای این مسئله هم چاره داشته و کاشتن درخت و باغ سازی را علاج درد گرمای کویر می دانسته است. یکی از شهرهای جنوب خراسان که باغ سازی بسیار در آن رونق داشته است و حتی می شودگفت باغ هایش جاذبه های تاریخی شهرراشکل می دهند و عامل طراوت کنونی آن هستند، شهر بیرجند است. شکل شهر بیرجندتقریباًاز اواسط دوره قاجار باهمین باغ هاگرمون می شود؛ شهری که تاریخ دوره زندیه آن هم بسیار قوی است و باغ های فراوانی هم از آن دوره داشته است، اما در دوره حکومت خاندان علم بر منطقه قانات، باغ های فراوانی با کوشک های کم مانند در آن ساخته می شود. در بیرجند که در دوره قاجار و پهلوی جزو دارالحکومه های مهم خاندان علم بوده است، عمارت های زیادی می شوند. شهرت این باغ ها تا جایی است که حالا بیرجند به باغ های جاذبش معروف است؛ باغ هایی ثبت ملی شده که حتی یکی از آن ها ثبت جهانی هم شده است. باغ ثبت جهانی شده اکبریه که مربوط به اواخر زنده به دوره قاجار است، قدیمی ترین آن هاست. بعد از آن، باغ های شوکت آباد، رحیم آباد، بهلگرد، منظریه و... هستند که در دوره قاجار و پهلوی ساخته شده اند. باغ منظریه که اسفند۱۳۷۹ در فهرست آثار ملی ایران قرار گرفته است، موضوع این ستون است.

منظر باغ منظریه

منظریه از آن اسامی محبوب دوره قاجار است که اکنون تقریباً در همه شهرهای ایران ردپایی از آن دیده می شود؛ یکی محله ای بدین نام دارد، یکی بازاری، یکی باغی و یکی بنایی سنتی که بیشترشان هم مربوط به همین دوره هستند. باغ و عمارت منظریه بیرجند که قدتمش به دوره قاجار می رسد، در روستای منظریه و در نزدیکی شهر بیرجند واقع شده است. باغ منظریه هنوز هم با وجود گسترش سریع شهر، بیرون از بیرجند قرار دارد و برخلاف اکبریه و رحیم آباد و... که در زمان ساختشان بیرون از بافت شهر بودند و امروز داخل شهر قرار گرفته اند، هنوز به شهر وصل نشده است، اما دور نیست که محله سراب شهر بیرجند و ساخت وسازهای جنوب بولوار پیامبراعظم(ع)، آن را هم بخشی از شهر کنند.

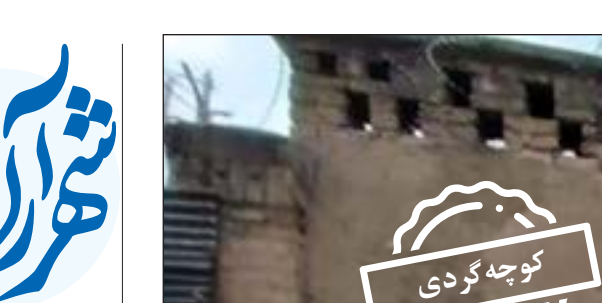
محمدابراهیم خان شوکت الملک، حاکم قاینات، مزمره وزمینی را که این عمارت در آن ساخته شده است، سال ۱۳۱۷ خورشیدی به کلنل پریدوکس، کنسول دولت انگلیس مقیم قاینات و سیستان، واگذار کرده است. یک سال بعد از این واگذاری هم سند مالکیت باغ به نام دولت بریتانیا صادر می شود. این باغ که جدا از کنسولگری، محل اقامت کنسول انگلیس نیز بوده است، سال پایانی جنگ جهانی دوم به خاندان علم فروخته می شود و از آن زمان تاکنون چندبار دیگر هم خرید و فروش شده است. مجموعه ساختمان کنسولگری انگلیس نیز در این باغ خوش منظر بوده است. روستا و باغ منظریه بین دور مسیر دسترسی شهر بیرجند به بند دره و بند امیرشاه، در جنوب بیرجند و در کوهپایه کوه های باقران قرار دارند، بندهایی که هرکدام ارزش تاریخی هم دارند. چون این باغ در شیب کوهپایه های باقران قرار گرفته است، برای استفاده از زمین آن، با کرسی چینی سنگی در فواصل مختلف، زمین را هموار و مسطح کرده اند. در نتیجه این بنا روی صفای به ارتفاع نود سانتی متر احداث ونمای صافه با اجراهای ایرانی به صورت راسته چین تزئین شده است.

کوشک ایرانی اروپایی

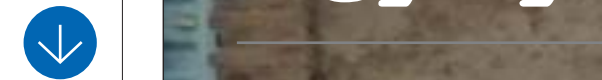
کوشک این باغ که پلانی چهارگوش دارد، در چهار جهتش رواق هایی با ستون های قطور مستطیل و مربع دارد. جهت اصلی کوشک باغ رو به شمال شرق است و ورودی اصلی بنا هم در وسط ایوان این ضلع قرار دارد. در دو طرف ایوان اصلی کوشک باغ منظریه، ستون های رواق به صورت قرینه اجرا شده و نمای رو به باغ ستون ها نیز پر از تزئینات آجرکاری است. طاق این رواق ها هم از نوع هلالی است که هر کدام به وسیله یک قاب آجری از تزئینات آجرکاری نما جدا شده است. باغ منظریه دو خیابان اصلی دارد که به دلیل شیب زیاد زمین که پیش تر گفتیم، مجبور شده اند بنای آن را روی صافه بسازند، کرت های (مزرندی زمین برای زراعت) باغ هم به شکل پلکانی است. با توجه به نحوه ساخت، طرح و نقشه مجموعه می توان گفت که روح معماری اروپایی با عناصر معماری ایرانی در این عمارت به هم آمیخته است.

در کل در این نقطه از ایران شکلی دیگر از باغ سازی، با شیوه های متفاوت نسبت به دیگر نقاط کشور بروز پیدا کرده است. اینکه آب در محور اصلی باغ های بیرجند از جمله منظریه نقشی ندارد، یکی از این ویژگی هاست. البته دسترسی به منابع آبی مانند قنات در شکل گیری باغ منظریه در این منطقه بی تأثیر نبوده است. نکته دیگری که در بیشتر باغ های تاریخی منطقه به چشم می خورد، وجود درختان سرو و کاج در دو طرف محور اصلی است. البته اکنون باغ منظریه نسبت به گذشته لخت شده است و درختان کمتری در آن دیده می شود. اتصال به بافت روستایی و تزئینات آجرکاری و گچ بری عمارت باغ هم از ویژگی های دیگر این باغ هاست که در باغ منظریه مربوط به دوره پهلوی اول نیز دیده می شود.

۲شنبه
۲۷ اسفند ۱۴۲۲
۱۶ رمضان ۱۴۴۴
۲۶ خرداد ۱۴۰۵

۱۵

تاریخ و هویت

جدید در بخش شمالی مسیر ایجاد شد. به همین دلیل در حال حاضر تعداد فرعی های شمالی کوچه به عدد ۹ رسیده که در این بین فرعی بن بست شماره ۵ کم عرض ترین و فرعی شماره ۱۷ که بالاتر بدان اشاره شد، عریض ترین هستند. در این بین کهن ترین پلاک کنونی کوچه نیز به کارگاه پرورش ماهی تبدیل شده است. با تمام این تغییرات وضعیت بخش شمالی کوچه از جنوبی آن بهتر است، زیرا اکنون تنها یک پلاک مسکونی در این بخش از کوچه وجود دارد. این پلاک مسکونی در دل گودال بزرگ ایجاد شده در انتهای جنوبی کوچه حدفاصل خیابان توحید، کوچه رضوی ها و کوچه شهید محمدزاده قرار دارد و به رغم مسکونی بودن با توجه به رها شدن گودال بزرگی که قرار بود، روزگاری یک پروژه تجاری اقامتی باشد. در لحظه امکان ریزش دارد. سایر بخش های جنوبی کوچه هم با توجه به طرح بزرگ میدان شهدا پس از خرید توسط شهرداری تغییر کاربری داده اند. اکنون در این بخش و در محل سابق آتش نشانی پایانه اتوبوس درون شهری میدان شهدا ایجاد شده است. در کنار این پایانه و پس از ورودی پارکینگ زیر میدان شهدای شهرداری، مسجد و حسینیه بازسازی شده یزدی آباد به عنوان تنها نشانه وجود چنین کوچه ای در ساختار سال های نه چندان دور مشهد قرار دارد. پس از آن نیز یک پروژه اقامتی تجاری نیمه تمام، پارکینگ روباز توحید و سرانجام بوستان بزرگ توحید یا هشت آباد همگی بر بقایای بناهای موجود بخش جنوبی کوچه هشت آباد ایجاد شده اند. ناگفته نماند که اکنون در کنار مسجد یزدی آباد، بنای حسینیه مکتب الرضای آذربایجانی های مقیم مشهد که در ابتدای فرعی شماره ۱۵ کوچه ساخته شده، دو بنای مهم مذهبی این مسیر محسوب می شوند.

خاندان ها و نامداران کوچه هشت آباد

هرچند کوچه هشت آباد اکنون مزین به نام شهید حسن محمدزاده از ساکنان قدیمی آن است، اما پدر وی یعنی مرحوم حاج قربان محمدزاده را می توان مشهورترین چهره معاصر این کوچه لقب داد. او با عنوان پدر ساخت ادوات کشاورزی ایران شناخته می شود. دو خانواده میرنژاد و طاهری هم از بزرگان این کوچه در گذشته محسوب می شده اند تا جایی که در برخی نقشه ها، مسیر به نام آنان شناسایی شده است. حجت الاسلام منتظری که روزگاری پیش نمازی مسجد این محدوده را بر عهده داشته هم از دیگر چهره های شناخته شده معاصر این کوچه است.

همچنین باید از مهندس کاظم سلامتی که آخرین بقایای باغ هشت آباد را به بناهای مسکونی تبدیل کرد، به عنوان دیگر چهره شاخص این کوچه یاد کرد. در ادامه هم باید از خاندان های آرزومند و اقطاعی، زاهدی، جاهد، زارعی، مددیان و فکور به عنوان دیگر ساکنان قدیمی این کوچه نام برد.

زنچیر شهرت دارد، است. وجود افراد مختلف در تصویر، می تواند در ارزیابی عرض بازار، به نسبت جشه افرا، مؤثر باشد. عکس را در یک روز بارانی برداشته اند، این را می توان از چترهای بازرگدزان و نیز، نم و رطوبت زیادی که در دو سوی دیوارهای تخریب شده دیده می شود، دریافت.

رضا سلیمان نوری اسناد موجود از مشهد عصر صفوی تا اواخر دوره حکومت قاجارها، بازگوکننده سرسبزی بسیار این شهر است. در این دوره زمانی نه تنها اغلب زمین های خارج از محدوده برج و باروی شهر به کشاورزی اختصاص داشته است که بخش عمده ای از اراضی داخل این حصار را هم باغ های درختان میوه و درختان دارای چوب های ارزشمند به خود اختصاص داده بود. اما این وضعیت به مرور زمان و با افزایش جمعیت شهر تغییر کرد تا جایی که اکنون از آن همه فضای سبز تنها ردپایی در نقشه های گذشته و در برخی موارد نام هایی در ذهن ساکنان قدیم منطقه باقی مانده است. یکی از نمونه های بارز این موضوع، کوچه ای است که اکنون عنوان نخستین فرعی (از سمت غرب) خیابان آیت... عبادی را در اختیار دارد اما بر پایه مدارک موجود حداقل از دوران صفوی و ایجاد برج و باروی شاه طهماسبی تا دهه های میانی قرن ۱۴ خورشیدی، باغی بزرگ با عنوان هشت آباد بوده است.

مشهد تغییر کاربری داده است و به اراضی مسکونی تبدیل می شود. این مهم البته درباره این باغ با ایجاد خیابان های خواجه ربیع و شاه عباس در دو جانب شرقی و شمالی آن سرعت بیشتری پیدا می کند. براساس نقشه های ۱۳۲۵ و ۱۳۳۳ مشهد در دو دهه نخست قرن ۱۴ خورشیدی، باغ هشت آباد که زمانی به دلیل داشتن هشت ورودی مختلف معروف بوده، ساختار قدیم خود را از دست داده و به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم شده است.

همچنین زمین های این دو بخش باغ، هر کدام سرنوشت خاص خود را پیدا می کنند، در بخش جنوبی که در مجاورت دو خیابان بالاخیابان و خواجه ربیع بوده، نه تنها بخش عمده ای از قبرستان هشت آباد تخریب و به خیابان و میدان تبدیل می شود که در باقی مانده آن، نخستین ایستگاه آتش نشانی مشهد احداث می شود. همچنین بخشی دیگر از قبرستان هم به روال آن زمان، به یک پارک عمومی تبدیل می شود. اما سرنوشت بخش شمالی متفاوت است، این بخش به تدریج به پلاک های کوچک و بزرگ مسکونی تبدیل می شود.

همه چیز از طرح میدان شهدا آغاز شد

تغییرات ایجاد شده در بافت کوچه هشت آباد در سال های پس از انقلاب بیش از هر چیز از طرح بزرگ میدان شهدا سرچشمه گرفته است. در سال های نخست پس از انقلاب، پلاک های مسکونی بزرگ این محدوده به پلاک های کوچک تقسیم و تعدادی کوچه

قدیمی ترین پلاک کنونی کوچه که اکنون محل پرورش ماهی است.

ردپای باغ هشت آباد در کوچه آیت... عبادی ۲

کوچه ای که اکنون تابلوی آیت... عبادی ۲ بر ابتدای آن خودنمایی می کند، از نخستین سال های ایجاد تاکنون اسامی مختلفی را به خود دیده است. کوچه باغ هشت آباد قدیمی ترین نام شناخته شده این مسیر است که هنوز هم برخی از قدیمی های این محل و مشهدی های اصیل از آن استفاده می کنند، زیرا این کوچه برای چندین قرن بخش عمده ای از زمین های باغی بزرگ و پرمحصول به نام هشت آباد بوده است. ناگفته نماند در ابتدای سده معاصر، یعنی زمانی که هنوز خیابان عبادی کنونی ایجاد نشده بود، مهم ترین کوچه ای که این مسیر را به دو بخش تقسیم می کرد، راهی فرعی بود که از کنار قبرستان هشت آباد یا حوض لقمان گذشته و به خیابان نادری وقت (بالاخیابان) می رسید.

در دورانی هم این مسیر، در حالی که بخش غربی کوچه اصلی هنوز هشت آباد خوانده می شده، بخش شرقی آن (اکنون کمتر از ۳۰ متر آن در حدفاصل خیابان عبادی و کوچه شهید محمدزاده ۱) محمد قصاب قدیم (با نام یکی از ساکنان سرشناس آن یعنی میرنژاد شناخته می شده است. ایجاد خیابان عبادی کنونی، در دهه سوم قرن ۱۴ باعث انتخاب نامی جدید برای این کوچه شد. شهرداری وقت بر تابلوی ورودی کوچه عنوان خواجه ربیع ۴ را ثبت کرد اما بعدها نمره آن به خواجه ربیع ۲ تغییر یافت. این امر پس از تغییر نام خیابان از خواجه ربیع به آیت... عبادی هم مدنظر قرار گرفت و اکنون در بخشی از تابلو ورودی کوچه عنوان عبادی ۲ حک شده است. بخش دیگر این تابلو هم به نام شاخص ترین شهید کوچه یعنی شهید حسن محمدزاده اختصاص دارد. البته در طول این مدت در برخی از نقشه های شهر بدون هیچ مصوبه رسمی، نام کوچه به عنوان باغ طاهری و در برخی دیگر جانبخش ثبت شده است اما در اسناد موجود شهرداری هیچ دلیلی برای این نام گذاری ها وجود ندارد. سرانجام اینکه بر تابلوی نصب شده بر دیوار آخرین پلاک انتهایی کوچه (محل تلاقی آن با کوچه رضوی ها) در کنار عنوان شهید حسن محمدزاده، نام رضوی ۳ نیز ثبت شده است.

هشت آباد، از صفویه تا قاجار

درباره اینکه محدوده کنونی کوچه باغ هشت آباد یا شهید حسن محمدزاده در سال های قبل از ایجاد برج و باروی شهر مشهد در عهد شاه طهماسب صفوی چه وضعیتی داشته است هیچ سند قابل قبولی وجود ندارد. البته از آنجا که بخش درخور توجهی از محدوده شمالی بالاخیابان در آن زمان به باغ های میوه اختصاص داشته است، می توان تصور کرد که این محدوده هم چنین سیمایی داشته است. این گمانه با بازخوانی نقشه دالمج که در میانه دهه ۵۰ قرن ۱۳ خورشیدی ترسیم شده است، تقویت می شود.

جزئیاتی در باره بخشی بسیار قدیمی و تخریب شده در ارض اقدس

کلاه فرنگی بر سر بازار مشهد

کمتر دیده شده باشد. تصویری که می بینید، فقط از منظر تاریخی و حکایت چگونگی آغاز روند تخریب بزرگ اهمیت ندارد، بلکه باید آن را از زاویه معماری بازار مشهد نیز، مهم و درخور توجه بدانیم. در این عکس، ابتدائیی از شیوه ضربی های طاقی در بازار قدیم مشهد به چشم می آید که می تواند در بازسازی ها محل مورد توجه قرار گیرد. در ادامه در عکس می توان به خوبی مشاهده کرد که در نورگیرهای چهارسوق بازار، از «کلاه فرنگی» به جای گنبد های دارای نورگیر استفاده شده بود و این شاید تصویری زیباتر و خاص تر به معماری بازار قدیم مشهد می داد که قدمت آن حتی از شهر مشهد هم بیشتر است. این کلاه فرنگی ها در معماری خانه های قدیمی مشهد هم، نقش ویژه ای دارند. نمونه ای عالی و قابل ارائه از چنین کلاه فرنگی هایی را می توان در خانه قدیمی و بسیار زیبای «کوزه کنانی» مشاهده کرد که امروزه بازسازی و دوباره نصب شده است. نمونه های جدیدتر چنین سازی را می توان در حاشیه خیابان خسروی (دیالمه) به ویژه در جبهه جنوبی آن مشاهده کرد. به نظر می رسد که استفاده از چنین سازی،

مرضیه ترابی ا در باره ماجرای تخریب بزرگ و پیامدهای ناگوار آن، با رها نوشته ام و شما هم خوانده اید. آنچه در اسفند ماه سال ۱۳۵۳ خورشیدی آغاز شد و در بهار ۱۳۵۴ خورشیدی ادامه پیدا کرد و به سرانجام رسید، یک فاجعه تمام عیار بود، هم از منظر میراثی (تاریخی) و هم از زاویه اقتصادی. البته کسی نمی تواند انکار کند که بافت اطراف حرم، با توجه به افزایش ظرفیت وسایل نقلیه و تعداد زائران، به بازبینی و اصلاح نیاز داشت، اما واقعیت آن است که آنچه با مدیریت عبدالعظیم ولیان اتفاق افتاد، نه اصلاح، بلکه تیشه بر ریشه تاریخ، هویت و اقتصاد جاری در بافت اطراف حرم رضوی محسوب می شد. تخریب بزرگ باوبرانی بازار زنچیر و برداشتن سقف آن آغاز شد. بازاربان برای مدتی، برخی قسمت های تخریب شده را با لایه های نایلونی پوشاندند تا شاید فرجی شود و روند تخریب را متوقف کنند، اما چنین اتفاقی رقم نخورد و در بهار ۱۳۵۴ خورشیدی، بازار قدیم در بافت اطراف حرم امام رضا(ع) با خاک یکسان شد. از این تخریب بی محابا و پرحاشیه، تصاویر متعددی وجود دارد، اما این یکی شاید نسبت به بقیه،

فتو
مشهد